

9. Оппозиция обещает платить на Майдане по 100 грн. за 3 часа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minprom.ua/news/139391.html>. 10. Проститутки с Окружной перебрались на Майдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti.ua/kyev/31612-putany-s-okruzhnoj-perebralis-na-majdan>. 11. Регионалы предупредили о готовящихся на Майдане провокациях с трупами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vesti.ua/kyev/28000-regionaly-predupredili-o-gotovjajhsja-na-majdane-provokacijah-s-trupami>. 12. Яблонський С. Скільки стоїть PR-кампанія проти Євромайдана? // Яблонський Станіслав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theinsider.com.ua/techno/gruppa-my-za-mir/>

УДК: 323.22/.28:32.019.51

Олег Ямельницький

Національний університет «Львівська політехніка»

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

© Ямельницький О., 2014

Розглянуто значення політико-культурних чинників, які визначають спрямованість та форми дій з мобілізації політичної участі громадян. Наголошено, що особливе значення під час вивчення мобілізаційних механізмів активізації політичної участі належить джерелам активності – мотивам та мотивації. Досліджено сукупність мотиваційних сфер, щодо яких можуть бути застосовані чинники мобілізації: організаційно-практичної (утилітарної) мотивації; організаційно-інституційної мотивації; організаційного менталітету.

Ключові слова: політична мобілізація, політична культура, мотиваційні сфери, мотив-спонукання, мотив-готовність, мотив-цінність, демократія.

Oleg Yamelnytskuj

THE POLITICAL AND CULTURAL FACTORS OF MOBILIZATION TOWARDS THE POLITICAL PARTICIPATION

© Yamelnytskuj Oleg, 2014

The role of political and cultural factors that determine the direction and the forms of actions that comes from the mobilization of the political participation of citizens is observed. It is noted that the particular importance in the study of the mechanisms of activation of the mobilization of political participation belongs to sources of activity – the motives and motivations that determine its important parameters such as energy, direction and duration. The work investigates a set of motivational areas for which can be applied the mobilization factors: organizational and practical (utilitarian) motivation (a group of specific factors of mobilization that are related with benefits and the practical usage), organizational and institutional motivations (factors that are related to the creation of the sustainable social and organizational experience of a joint activity, the activation of grouped, substructural and intergroup relations and communications), the organizational mentality (the system of

underlying values that pre-determines the position of the personality in a complex system of a social relations). It is argued about the need for the formation of participatory civil society that is characterized by the transition from «the cultural domination» to «the culture of coordination»; the substitution principle «knowledge is a power» to «knowledge is the possibility of action», the transition from elite to mass political communication, from elitist to participatory democracy, a combination of vertical and horizontal authority in networked democracy, the representative democracy, in lieu of mass direct participation by means of a mass communication; the departization and the decentralization of the apparatus of a state power, etc.

Key words: political mobilization, political culture, motivational spheres, motive inducement, motive willingness, motive value, democracy.

Демократію зазвичай трактують як суспільний лад, за якого кожен громадянин має вміти самостійно аналізувати реальність та за результатами цього аналізу приймати відповідальні рішення, які реалізують його особистий та суспільний інтерес. Однак ефективність виконання цієї важливої ролі залежить від багатьох чинників, зокрема й політико-культурних (до прикладу, готовності людини до дії, володіння точною інформацією та методикою ухвалення рішень, досвідом тощо).

Сьогоденною тенденцією є те, що люди у політичному процесі, зокрема у межах процедури виборів не бачать механізму впливу на своє життя, не завжди здатні розуміти мети та наслідків взаємодій політичних еліт, і як наслідок – раціонально обумовити свій суспільний вибір. Відтак, результатом цього стає їх голосування за підказкою або ж, узагалі, ігнорування виборів.

Більшість громадян кожної держави не здатні брати на себе відповідальність, що переважно визначається компонентами їх політичної культури. В українському суспільстві також важливу негативну роль відіграє відсутність сформованої системи громадянського суспільства та як причина і наслідок цього факту водночас – недостатня здатність наших громадян до самоорганізації, яка породжує у суспільстві потребу в авторитарному лідері, веде до розростання бюрократичного апарату для управління різними сферами життя «згори», зростання суспільної напруги в умовах атмосфери нерозуміння, недовіри між правлячою елітою та народом. Тому у масовій свідомості виникають відчуття розчарування та песимізму, які є наслідком здійснення «невмілих» реформ з погляду масових потреб та інтересів, нездатності істеблїшменту політичними засобами змінити ситуацію в суспільстві в позитивному для його розвитку напрямі. Така ситуація ще більше підсилюється зниженням життєвого рівня більшості населення, зростанням рівня корупції серед чиновництва та політичного істеблїшменту, що спричиняє «втому» «пересічних» громадян від політичних гасел та обіцянок.

Політична культура широких мас українців має дві основні складові. По-перше, згадують її недоідеологічність, що пов'язана з реакцією на радянську спадщину, що виявляється у відсутності в сучасного українського громадянина чітко окресленої ідеологічної належності до будь-якої політичної сили за наявності високого рівня недовіри до політичних інститутів та інституцій загалом. Другу складову пов'язують з постматеріалістичним розвитком української культури, її «медіаспрямованістю», відходом її носіїв від «традиційних» уявлень про політику. Усе це зумовлює низький рівень знань більшості суспільства про політику та політичний процес, низький рівень політичної участі, що становить значну небезпеку для розвитку поліархії в нашому суспільстві.

У цих умовах особливого значення набуває політична мобілізація громадян – її змагального та авторитарного типів, особливо під час подолання абсентеїстичних тенденцій у самосвідомості людей, їх пасивності, а також формування здатності та готовності кожного з них поставити проблему політичної участі до переліку найактуальніших питань, що потребують першочергового обговорення й розв'язання. Готовність до політичної активності є визначальною, а найважливішим є усвідомлення громадянами наслідків їх відмови від участі у політичному житті. Кожному необхідно усвідомити свій громадянський обов'язок щодо участі у житті спільноти та готовності відмовитись від позиції пасивного спостерігача. Саме тому **актуальним** є дослідження політико-

культурних чинників, які визначають спрямованість та форми мобілізаційних дій під час активізації політичної участі громадян.

Аналізуючи публікації, присвячені зазначеній проблемі, варто зазначити комплексні роботи – дослідження значення політико-культурного чиннику у політичному процесі, адже саме політична культура відіграє головну роль у розгортанні всіх його фаз. Політичну культуру вважають «потужним механізмом, який рухає весь політичний процес, що визначає ставлення громадян до політики, ставлення політиків до волі громадян, співвідношення раціонального, традиційного та ідеологічного в політиці» [3, С. 232].

Політичну культуру вважають однією з найважливіших характеристик суспільства, під якою розуміють якісний стан його політичного життя, що визначається співвідношенням правових, соціальних та психологічних регуляторів політичної сфери та ступенем їх розвитку. Саме вони конституційовані в політичних інститутах, суспільній свідомості і політичній поведінці суб'єктів політичної діяльності та сприяють політичній соціалізації особистості [2, С. 18–19].

Рівень компетенції як елемент політичної культури, що визначає ймовірність активізації політичної участі відзначають й американські вчені Н. Най, Д. Джейн і К. Стелік-Баррі. Останні зробили висновок, що «добре освічені громадяни виявляють істотно вищий рівень розуміння засад демократичного уряду, мають значно кращу здатність ідентифікувати чинних місцевих та національних лідерів і частіше можуть давати правильну відповідь на питання про поточні політичні факти» [15].

Отже, слід зазначити про чималу кількість досліджень, присвячених політичній культурі як важливому елементу політичної системи суспільства. Попри те, є небагато досліджень політичної мобілізації та політико-культурних чинників, що визначають спрямованість дій з мобілізації громадян до участі у політичних процесах.

Метою цієї статті є дослідження політико-культурних чинників, які визначають спрямованість та форми мобілізаційних дій під час активізації політичної участі громадян.

Політична участь є складним багатовимірним, багаторівневим феноменом. Під час дослідження політико-культурних чинників суспільно-політичної активності основну увагу звертають на аналіз кожної конкретної групи суб'єктів (їх вік, стать, освіта, кваліфікація, професійний статус, міра матеріальної забезпеченості тощо). Ці об'єктивні чинники та їх суб'єктивне сприйняття особистістю дають змогу сформувати ціннісне ставлення до суспільно-політичної практики, а відтак, тією чи іншою мірою реалізуватись у її активності. Отже особливе значення під час вивчення мобілізаційних механізмів її активізації належить джерелам активності – мотивам та мотивації, які визначають такі важливі її параметри, як енергію, спрямованість, тривалість тощо.

У контексті вищесказаного цікавою є позиція В. Казміренка, який виділяє сукупність мотиваційних сфер, на які можуть вплинути чинники мобілізації. До них дослідник зараховує:

1. *Сферу організаційно-практичної (утилітарної) мотивації, що містить три блоки мотивацій:*

- трудових ресурсів;
- творчої актуалізації;
- досягнень, кар'єри, винагороди.

2. *Сферу організаційно-інституційної мотивації, що охоплює три блоки мотивацій:*

- співучасті, співробітництва та взаємодопомоги;
- авторитету та соціального визнання;
- незалежності та підкорення, дисципліни та відповідальності;

3. *Сферу організаційного менталітету, що складається із таких блоків мотивацій:*

- організаційної приналежності;
- престижу соціальної діяльності організації;
- впевненості у майбутньому;
- сенсу життя [5, С. 241–246].

Подібну позицію займає й А. Міскевич, який стверджує, що для виявлення стійкості системи мотивів, що визначають міру політичної участі, слід аналізувати три фактори. По-перше, реальну, практичну включеність особистості в суспільно-політичну діяльність, її важливість для людини, причини, які спонукають нею займатися. По-друге, міру участі індивіда в суспільно-політичній діяльності (добровільно чи з примусу). По-третє, передбачувану поведінку людини, її міркування щодо громадської діяльності. Отож дослідник виділяє:

- *мотив-спонукання*. Він свідчить про відсутність інтересу до громадської діяльності, який не входить до складу системи ціннісних орієнтацій. Характерними для неї є орієнтація на пасивний відпочинок і розваги;
- *мотив-готовність*. Суспільно-політична діяльність ще не стала «цінністю» особистості. Людина теоретично усвідомлює її необхідність, висловлює бажання займатися нею. Вона може виконувати окремі громадські доручення, передусім для досягнення інших, більш значущих для себе цінностей. Активність характеризується орієнтаціями на споживання матеріальних і духовних благ, працю, родину, колективне спілкування;
- *мотив-цінність*. Суспільно-політична діяльність належить до системи ціннісних орієнтацій людини. Переважною є орієнтація на громадську участь, розвиток здібностей особистості, набуття соціального та політичного досвіду [9, С. 168].

Під час врахування мотиваційних сфер, запропонованих В. Казміренком, та мотивів, за А. Міскевичем, слід усвідомлювати, що вплив на кожен з них вимагає застосування особливих мобілізаційних чинників. Наприклад, під час мотивації першої сфери слід застосовувати групу конкретних, найтісніше пов'язаних з вигодою та практичною користю, чинників мобілізації, які працюють «вже і зараз». Втім, так звана утилітарність не суперечить творчій актуалізації, адже реалізуючи потреби у трудових досягненнях, отримуючи за це винагороду (матеріальну, духовну тощо), індивід формує програму (проект) майбутнього професійного зростання, кар'єри, тісно пов'язану із конкретною трудовою діяльністю.

Мотивація другої сфери вимагає застосування чинників, які пов'язані із формуванням у громадян стійкого досвіду спільної діяльності, соціальної організації, активізацією їх групових, підструктурних і міжгрупових відносин та зв'язків. Йдеться про спільну реалізацію ними рішень, самоорганізацію, відповідальну залежність, самоконтроль та саморозвиток тощо, що формують стійкий організаційний клімат, сприяють зменшенню конфліктів, оформленню та розширенню зон співробітництва, активному інформаційному та діловому обміну, взаємодопомозі тощо.

Чинники мотивації третьої сфери стосуються системи глибинних цінностей, які заздалегідь визначають місце особистості у складній системі соціальних відносин. На цьому рівні твориться стійка, добре керована, ефективна структура, у межах якої суб'єкти політичної діяльності володіють механізмами соціального захисту, наділені гарантіями майбутнього, усвідомлюють соціальний престиж своєї діяльності в організації, формуючи так самоповагу та відчуття надійної діяльності у кожен момент [5, С. 241–246].

Так, особливе значення для активізації політичної участі має самодетермінація особистості, тобто її здатність діяти внутрішньо усвідомлено і послідовно, на основі вищих рефлексивних внутрішніх критеріїв та опорів у прийнятті рішення і управління поведінкою, а не прогнозовано з позиції зовнішнього спостерігача. Основними вимірами самодетермінації є воля та відповідальність. Волі притаманне свідоме управління активністю у будь-якій її точці, тобто вибір напряму змін. Під відповідальністю розуміють форми виявлення активності, регуляції, якій властиве переживання за свою здатність змінювати себе та навколишній світ.

Все-таки під час дослідження проблематики мобілізації політичної участі громадян, попри значення внутрішніх мотиваційних факторів визначальними вважають зовнішні впливи/чинники. Дослідники до останніх зараховують: чинне законодавство (загальнодержавне та місцеве) і тенденції його зміни, наявний стан розвитку держави та «глобального співтовариства» загалом, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, взагалі будь-яку інформацію та події, що можуть вплинути на поведінку та інтереси осіб, що діють у політичній сфері суспільства [13, С. 15].

На нашу думку, зовнішні впливи є малоефективними без внутрішнього мотивування до активності. Йдеться про те, що зростання активності пов'язане із перенесенням зовнішньої детермінації у внутрішню. Отже, активність є однією з конструюючих характеристик людської діяльності, які доводять її здатність до саморозвитку, саморуку через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих продуктивних предметних дій [12, С. 85].

Важливе значення під час мобілізації до політичної участі громадян має їхній інтерес, який є спонукальною силою діяльності людей, реальною причиною їх дій. Відтак, мобілізація є ефективною лише тоді, коли безпосередні інтереси осіб є основною причиною їх взаємодій. Значення має й почуття спільної відповідальності громадян за загальну справу. Дослідники стверджують, що навіть найпасивніших членів суспільства воно поступово перетворює на соціально активних особистостей, справжніх «господарів своєї долі». Коли кількість таких людей серед населення перевищує певну критичну позначку, тоді вже можна говорити про наявність громадянського суспільства в певній країні [11, С. 52].

Окреме значення має й досвід особистості. А. Осинський виокремлює п'ять компонентів цього суб'єктивного досвіду:

- ціннісний, що орієнтує зусилля людини, джерелом якого є формування інтересів, моральних норм та переконань;
- рефлексії як наслідок знань про себе та власні можливості, передбачувані самоперетворення та зміни відповідно до вимог дійсності;
- первинної активізації, що визначається наявною підготовленістю людини до нестабільних умов, оперативною адаптивністю до них, сподіванням передбачуваного рівня досягнень;
- операціональний, який передбачає відповідний рівень загально-професійних знань та умінь, навичок саморегуляції, що інтегрує конкретні засоби перетворення ситуації і себе;
- співробітництва – взаємодії з іншими учасниками спільної діяльності, що сприяє об'єднанню зусиль для спільного вирішення завдань [10].

Отже, для кожного конкретного громадянина, що усвідомлює важливість і необхідність спільних зусиль для вирішення питань загальнодержавного та місцевого значення, самоідентифікує себе як члена суспільства – носія певних інтересів, задовольняє власні індивідуально-особистісні потреби та інтереси через активну діяльність готовий, за необхідності, підпорядкувати свої інтереси колективним і розуміє те, що в реалізації цих інтересів реалізується і його індивідуальний інтерес, усвідомлює значущість власних дій та відчуває відповідальність за них, така діяльність перетворюється на позитивну цінність [7, С. 21]. Водночас, важливо розуміти, що в межах суспільства інтерес окремого його члена часто повинен збігатися з інтересами багатьох його співгромадян, і що разом через інститути самоорганізації, громадські рухи вони мають можливість реалізувати їх якнайкраще. З цієї позиції й спільна діяльна участь у парцелярних політичних процесах набуває все більшого значення для громадян, які водночас закріплюють свій соціальний статус.

Втім, останнє наражається на основну перешкоду – низьку мотивацію населення до громадської участі. Її низький рівень й інші об'єктивні перепони зумовлюють низьку політичну активність громадян. Остання визначається й тим, що для активної суспільно-політичної діяльності, зокрема, й на низовому рівні, яка, втім, не дає жодних особистих переваг, необхідною є певна міра ідеалістичного настрою, чимало часу і, окрім цього, значні матеріальні можливості [6, С. 225]. Громадяни стверджують про брак часу, сил і ресурсів для участі у будь-яких громадських заходах; значення має й те, що значна частина трудоактивного населення України працює у тіньовому секторі економіки, через що вона унеможливує публічну діяльність, вважаючи за краще «не виділятися» і займаючи, переважно, політично-пасивну позицію [6, С. 224–225].

Зміна такої ситуації потребує мобілізації участі (як у її авторитарному, так і змагальному вимірах) з метою підвищення рівня політичної мотивації та активності громадян, чому має сприяти створення таких соціально-економічних умов, за яких людині буде не вигідно працювати в

тіньовому секторі економіки й у неї з'явиться більше вільного часу. Важливе значення має й переконаність людей у тому, що їх власні інтереси та інтереси інших людей збігаються, є спільними, а спільна активна діяльність громадян може ефективно вплинути на реалізацію їх інтересів, а водночас – на різноманітні чинники та умови їх життя. Через мобілізацію політичної участі громадян можливе розкриття їх внутрішніх сил, загального соціального потенціалу, про який, як стверджують сучасні дослідники, громадяни часто навіть не підозрюють [14, С. 94].

З іншого боку, дослідники визначають, що політична мобілізація на пострадянському просторі більшою мірою тяжіє до авторитарного її типу. Структурний та культурний потенціал демократичної мобілізації змагального типу в Україні поки що невисокий. Основною причиною такого стану справ є відсутність самодостатніх структур артикуляції прагматичних суспільних інтересів, а також недемократичність панівного типу політичної культури громадян.

Політичну мобілізацію змагального типу ускладнює низка факторів:

- відсутність структур соціалізації, адекватних соціокультурним запитам змагальних політичних систем;
- традиційний вплив «ідеологічних» чи «програмних» партій, а також авторитарних ідеологій;
- домінування в індивідуальній когнітивній карті виборця рис недемократичної особистості;
- низька питома вага таких форм участі, як місцева участь та ініційовані пересічними громадянами контакти з офіційними особами та урядовими організаціями;
- значна роль протестної поведінки, орієнтованої на непрагматичні, ідеологізовані типи соціального конфлікту в структурі участі. Втім, цей протест не є гострим, відкритим, своєрідно співіснуючи з конформізмом до влади. Головними способами реалізації такого протесту є «протестне голосування» та відмова від участі у політичному житті;
- значна частина громадян під час прийняття електоральних рішень ігнорує апеляції до цінностей демократичної участі, що містяться в структурі мобілізаційного заклику, та орієнтується на патерналістські структури соціальної взаємодії [4].

Відштовхуючись від зазначеного вище, можемо стверджувати, що усвідомлення громадянином своїх прав та можливостей, мобілізація політичної безпосередньої участі громадян визначають рівень реального розвитку суспільства в Україні та ефективності управлінських рішень, що приймають органи державної влади та місцевого самоврядування. Окремі дослідники загалом стверджують про перспективи суспільного розвитку, які неможливі без зрілого громадянського суспільства, у якому громадяниніві забезпечені можливості вільної та активної діяльності як суб'єкта розвинутих ринкових відносин. Саме громадянське суспільство, спонтанно формуючись «знизу», перетворює людей на вільних громадян-власників, які володіють почуттям власної гідності та готові взяти на себе господарську та політичну відповідальність за власні дії [1, С. 5–6]. Йдеться про становлення активної громадської позиції населення, трансформування його з «простої» сукупності жителів певної території в спільноту, яка має спільні інтереси, здатна об'єднати ресурси для досягнення загальної мети розвитку суспільства [8, С. 15].

Отже, усе життя людини – це неперервне прийняття та реалізація рішень. Піти на голосування, пікет, демонстрацію, барикади чи попрацювати на дачі, заперечити начальникові чи промовчати, уважно вивчити різноманітну інформацію про кандидата на виборну посаду або довіритися телекоментаторам – це лише окремі приклади повсякденних ситуацій, у яких людям доводиться робити вибір, іноді, життєво важливий. Прийняття та здійснення політичного рішення, навіть приватною особою, – надзвичайно відповідальний процес.

Сьогодні політики часто обмежуються лише творенням низки формальних, зокрема офіційних демократичних інституцій, схваленням конституції та творенням політичних партій. Однак розвиток стабільної та успішної поліархічної політичної системи залежить не так від структури уряду та політики, як від орієнтацій чи ставлення людей до політичного процесу, тобто від політичної культури. За умови їх впевненості у необхідності забезпечення та дотримання прав

та свобод індивіда, існування політичної терпимості до позицій та прагнень інших людей, настороженого ставлення до політичної влади та законослухняності у поєднанні з готовністю відстоювати свої права, підтримки основних демократичних настанов, цінностей та інституцій, дотримання закону всіма суб'єктами політичної діяльності, лише тоді йтиметься про набуття українським суспільством рис демократичної політичної свідомості та культури, про розвиток громадянського суспільства.

У цьому разі **перспективними** є дослідження формування сучасної політичної культури активістського типу, яка відповідає викликам ХХІ ст., особливо, головному з них – потребі перманентної модернізації соціуму, держави та економіки. Динаміка та масштаби руйнівних і творчих процесів людської цивілізації вимагають адекватної політичної культури з новою системою цінностей, інститутів та інфраструктури. Йдеться про нове громадянське суспільство участі, що характеризується переходом від культури фізичного та соціополітичного панування до культури узгодження в системі відносин «людина–суспільство–природа»; заміщенням принципу «знання – сила» на «знання – можливість дії»; переходом від елітарної до масової політичної комунікації; переході від демократії меншості до демократії більшості; поєднанням вертикалі та горизонталі влади в мережевій демократії; заміщенням представницької демократії демократією масової прямої участі за допомогою засобів масової комунікації; департизацією та децентралізацією апарату державної влади тощо.

1. Бабинов Ю. О. *Гражданское общество и демократия участия* / Ю. А. Бабинов, А. А. Чемшиш, В. Ф. Шрейдер. – Севастополь: Изд-во СевГТУ, 2006. – 418 с. 2. Бебик В. М. *Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби)* / В. М. Бебик. – К.: Абрис, 1993. – 126 с. 3. *Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування* / За заг. ред. Є. В. Радченка. – К.: Факт, 2003. – 258 с. 4. Гончаров Д. В. *Политическая мобилизация* / Д. В. Гончаров // *Полис (Политические исследования)*. – 1995. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=392. 5. Казмиренко В. П. *Социальная психология организации: моногр.* / В. П. Казмиренко. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с. 6. Любченко П. М. *Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства: Моногр.* / П. М. Любченко. – Х.: Одиссей, 2006. – 352 с. 7. Любченко П. М. *Політична активність громадян – один із основних факторів розвитку місцевого самоврядування* / П. М. Любченко // *Правничий часопис Донецького університету*. – 2005. – № 1 (13). – С. 18–23. 8. Мамонова В. *Залучення громадськості до участі в управлінні місцевими справами* / В. Мамонова // *Аспекти самоврядування*. – 2004. – № 5 (26). – С. 15–18. 9. Мискевич А. Б. *Общественно-политическая активность: Суцність, проблеми розвитку* / А. Б. Мискевич / Под ред. С. А. Шавеля. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 183 с. 10. Осинский А. К. *Умения самореализации в профессиональном самоопределении учащихся* / А. К. Осинский // *Вопросы психологии*. – 1992. – № 1,2. 11. Поживанов М. О. *Українські вектори місцевого самоврядування* / М. О. Поживанов. – К.: Альтерпрес, 2004. – 368 с. 12. Радул В. В. *Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект): моногр.* / В. В. Радул. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 2011. – 256 с. 13. Рубцов В. П. *Індикатори та моніторинг у муніципальному управлінні. Наук.-теорет. посібн.* / В. П. Рубцов. – К.: Гнозис, 2002. – 148 с. 14. Саханенко С. Є. *Політичне управління містом в умовах самоврядування* / С. Є. Саханенко. – Одеса: ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.; 15. Nie N. *Education and Democratic Citizenship in America*. – Chicago, 1996 / Nie N., Jane J., Stehlik-Barry K. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3792204?uid=3739232&uid=2&uid=4&sid=21103094419957>.